

Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia.

Első Rész.

Családügy és othodox politika.

III. Fejezet.

(Folytatás.)

Servet a genfiek könyörületéhez, törvényszékük igazlatásához csak a bizonyos halál elől menekült, mert már jól tudhatta, hogy élete itt is komoly veszélyben forog. Egy héttel ugyanis a viennei hatóság föllépte előtt, aug. 23-án, a közvádoló 30 újabb vádat terjesztett be ellene. E vádpontok egyenesen az ő magánéletét támadták meg s úgy voltak irányozva, hogy lehetőleg befeketítsék jellemét a bírák előtt a reá fogott erkölcstelen és tisztátalan élet gyanujával. ¹⁾ A mi legfeltűnőbb, az új vádak teljesen elütöttek a per eddigi folyamától: nem Servet eretnekségére, nem a ker. hit és Kálvin megsértésére, hanem a genfi törvények alá legkevésbé magán viszonyokra voltak alapítva. Servetnek végre is meg kellett győződnie, hogy engesztelhetetlen ellenfele minden eszközt felhasznál, csak hogy őt eltiporhassa. Ez időponttói látni, hogy kétségbeesik élete

---

¹⁾ Az odium theologorum szokott eljárása! Révész sokkép méltatott könyve 179. lapján önmaga is igyekszik gyanuba keverni olvasói előtt Servet magánéletének tisztaságát. A gyanusító szavak közé elrejtett vádra nyíltan megfelel a periratok két következő helye:

Le 23. Servet fut interrogé sur les articles suivants, produits par le Procureur Général: „18) Item s'il a été marié, — et s'il répond que non. sera interrogé, vû son âge, comment il s'est pu tant longuement contenir de se marier.“

Répétitions du dit Servetus: „18) Sus le 18. Rp. que non jamais et que c'est, pourcequ'il ne se sentoit pas potent, vû qu'il est coupé d'un côté et de l'autre il est rompu.“

Trechselnek (Protest. Antitrin I. 302. 306.) az eredeti periratokból közre bocsátott e két fontos forráshelyét érdekes összevetni Servet szintén sokat mondó halálítéletével, hová erkölcs- és jellemben vágó dolgokat a legkegyetlenebb kínzásokkal kísért tanuvallatás minden erőltetése daczára sem sikerült Kálvinnak fölvetni. Felvilágosít még röviden az itt forgó kérdésről *Tollin*: Servet M. jellemrajza (ford. *Simén*, Kolozsvár, 1878.) 31. l. — V. ö. *Trechsel*: I. 311. 314.

Maga a nyomokat később gondosan eltörlő Kálvin hozta gonosz hirbe először Servet erkölcsét. Mint ő elhitetni szeretné: „vita Serveti magis fuit dissoluta quam ut suspicari liceat errore ad turbandum ecclesiam fuisse impulsam“ *Def. Orthodox. Fid.* 58. Megfelel ez orthodox igazmondásra saját védőüggyéde is *Rilliet*: Calvin a. Servet. 135. -- V. ö. *Porter*. 68.

felől s megkezdődik üldözőjével vívott élet-halál tusája. Elszántan kijelenti, hogy ő kész elveszni, ha kell, igaz ügyéért; s nem kiméli többé legcseppet sem a hajdani jó barátból vált kegyetlen inquisitort. (*Porter*: 23. 24. — *Trechsel*: I. 301—303. 234—236.)

Ekkor történik a legnevezetesebb eset az egész ó-testamentumba beillő genfi törvénykezés folyamán.

Vasárnap, aug. 27-én, Kálvin föllép az ós Szent-Péter egyház szószékébe és ott az istentiszteletre rendelt helyen és órában „számos hallgatóság előtt,“ a kik közt ott ültek kétségen kívül maguk a bírák is csaknem teljes számmal, adáz¹⁾ támadást intéz a tehetetlen fogoly ellen, gondosan kimutogatván, mint Rilliet mondja, az ő hitelenségét és istenkáromlásait; sorban megczáfolván mindama mentségeket, a melyekkel a részvevő és jóindulatú nép ösztönszerűleg is enyhítgette a sokat gyötört eretnek ismeretlen bűneit, és pokokra valónak ítélvén minden legkisebb könyörületet is, a melyre bárki fia akárcsak szóbeszéd közben is méltatja őt. Elismeri e „hősies eljárást“ Kálvin minden történet-írója több-kevesebb nyíltsággal, Révész Imrét kivéve, a ki merőben hallgat róla. (V. ö. *Rilliet-Tweedie*: 140 — *Dyer*: 332. — *Trechsel*: I. 227. — *Henry*: II. 197. — *Porter*: 24.)

Az összes vérrel és könyekkel írt egyháztörténelemben csak egy hasonló esetre tudunk rámutatni: midőn másfél százév mulva az ifjú Aikenhead börtönbe vetése alkalmával az edinburghi skót lelkiatyák a szentegyházak szószékeiből dörögtek az istentelen szentháromságtagadó szentségtörő élete ellen. A nagy mesternek kicsinyes utánczó!²⁾

Hogy Kálvinnak e „bizonyos hősiességü“ eljárása, mint annyi sok más, kevésbbé viseli magán a XVI. sz. bűnbakul kikiáltott sötét gondolkozásának bélyegét, mint sokkal inkább kézzelfoghatólag tanuskodik az értelmi tulerejében elbizakodott kevély léleknek egész a vakbuzgóság gonoszságáig merészkező szivtelenségéről, azt a felmutattak után fölösleges sok szóval bizonyítani. *Kegyes* Kálvin nagy lelkének sivár kegyetlenségével iparkodott betölteni ama mérhetetlen úrt, mely az ő mindenben csalatkozhatatlan gondolkozását hivei és polgárfelei együgyü tudatlanságától és ösztönszerű tartózkodásától még mindig folyton elválasztotta.³⁾ Nem csoda tehát, hogy ily jelenetek hatása a kiváló gonddal ápoltt legnyomasztóbb tekintélynek is szét-törte végre vasbilincseit. Föllázadt ellene nemcsak a vakságában is sokszor helyes úton járó és jól sejtő közvélemény, hanem megbotránkozott rajta maga a mindeddig orránál fogva vezetett genfi tanács,

¹⁾ V. ö. „Leve'iben egyiránt tanusította messzeható államférfiu eszét s kedélye ádátságát.“ *Szász*: Kálvin. Bpesti Szemle. XVII. 225.

²⁾ Ez volt az utolsó unitár. vértanu angolföldön. (†1697.) *Porter*: Lecture for the Times. 20. és Serv. a. Calvin: 24. — *Wallace*: I. 377.

³⁾ V. ö. *Nisard* és *Szász* K. fejtegetésével. *Franciaia írod. tört.* I. 313. 314. — *Bpesti Szemle*. XVII. (1878.) 239. 243. 244.

megingani érezvén föltétlen bizalmát prófétája bölcsességében az oly sajtószertű módon nyilvánuló — Krisztustalan kegyesség láttára. Ez általános megbotránkozásnak ad élénk kifejezést az egykorú szabadelvű író éles szemrehányása: „Cur ergo quodam die Dominico frequentissima concione Serveti, qui tum recens erat in carcere, opiniones populo exposuisti et copiose tractasti? *An malebas cum absente pugnare quam cum praesente?*“... „Ipse (Calvin) *eum in carcere absentem quotidianis concionibus ad populum invidiosissime traduxit*“ etc. (*Contra Lib. Calvini*. Edit. 1554 32. 25. — *Porter*: 24. — *Trechsel*: I. 227.)

Isten házának e vakmerő profanalása után a fáradhatatlannak látszó államügyész megint új vádakkal áll elé: most már a *harmadik* vádsorozatot adja be 30 új ponttal Servet ellen. Kálvin munkássága iránti elismerésbe mondhatjuk, hogy mind a 30 megint ujongás csak mind az ő mélyreható elméjét dicséri. Saját irnokának (de nem Nicolas mesternek!) kéziratában fenmaradtak ezek is a tanulságra vagy utókorra. (*Porter*: 24.)

Szept. 1-én ismét megjelent Kálvin a tanács előtt s neki eresztve hatalmas hangját, megint újabb philippikát tartott a szegény fogoly ellen. A tanács megemberelvén most magát, utasította prófétáját, hogy cikkenként foglalja írásba terhesebb vádjait, a melyekre ugyanazon formában adhasson Servet is feleletet s mindketten egymásnak újból válaszolhassanak. Kálvin is Servet a kapott rendelet szerint jártak el. Miután mindkét fél előadta, a mit elmondani kívánt: a tanács magával jó tehetetlenül állt a hittudós tanvélekedésekkel szemben. Egyik oldalon látta a szenvedélytől lángoló fanaticus főpapot s annak gátat nem ismerő vakbuzgóságát, mely mindent elkövetne, csakhogy régi gyűlölete tárgyát összezúzhassa; ezzel szemben a szegény tehetetlen foglyot, a nem régiben még kiváló állású, nagyhirű és nagytekintélyű tudóst, ki rideg, szívtelen ellenfelét a kihült régi barátságra, a hittani és philosophiai elvek szabad, világos és józan felfogására s a szenvedő elhagyottakat gyöngéden felkaroló Krisztus felebaráti szeretetére és mindent megbocsátó irgalmára emlékeztette. Valóban a lehető legválságosabb fordulóponton jutott az ügy; annál inkább, mert politikai pártszenvedélyek is kezdtek belévegyülni. Az egyik fél, a francia szökevények pártja: a Kálvin-párt kész volt a megbotránkozás követéltenni láb aló minden áron, csakhogy félelmes vezérének kedvét tölthesse. A másik fél, az őslakosok pártja, a libertinek, vagy „Kálvin kutyái,“ mint magokat az ő „Kain“-jok iránti gyűlöletből nevezték, már csak Kálvin ellenére is szeretett volna Servetet mindenképp megszabadítani. A kétfelé húzó tanács sokáig nem tudta, mitevő legyen. Végre is, hogy lehetőleg mindkét félnek egyaránt igazat adjon, circumspectus bölcseséggel azt végezte: meg kell tudakolni több protestáns egyház és világi hatóság részrehajlatlan ítéletét és útbaigazító tanácsát e nehéz és sokfélekép összkuszált ügyben.

Kálvin mód nélkül felindult, midőn tudtára adták e határozatot, mely a mellett, hogy reá nézve veszélylyel járt, gyűlölt ellenfelének is módot és időt engedett a menekülésre. Amde még az ő mindenható befolyása sem változtathatta meg immár azt, a mi min-

denek fölött igazságosnak tetszett s a mi Genfnek szokott gyakorlata volt évek óta fontosabb és kétesebb ügyekben. (*Révész*: 62. 67. 168. stb.) Elkészítette tehát most már a tanács rendeletére és nem saját jó szántából a *negyedik* rendszeres vád sorozatot, mely 38 új cikkelyből állott s melyet a szükséges tekintély kedvéért aláírt egyházának valamennyi lelkésze.

Érdekes, hogy e negyedik rendbeli vádakat francia születésű tudósunk ki egy hangot sem tudott németül, most a tudósok nyelvén, latinul, volt kénytelen kiállítani; mert a szövetséges német egyházakat csak nem kényszeríthette rá, mint a keze alatt nyomorgatott boldogtalan spanyolt, hogy e szoros megfontolást igénylő s messze kiható ügyben francziául tárgyaljanak. A szegény Servetre, a ki latinul szintén sokkal jobban tudott, mint a Kálvin nyelvén, az eddigi törvénykezés folyamán e gyöngéd figyelem természetesen nem lőn kiterjesztve (*Trechsel*: I. 241—243. V. ö. 285—320.)

Az új cikkek a „*Christianismi Restitutio*“ körül forogtak, felölelvén belőle mindazt, mit a nagy reformátor sérelmesnek talált a „*Keresztvény Institutio*“ versenytársában.¹⁾ Servet válaszaí rövidek voltak. Némely pontot elismert s részben vagy egészen igazolt; másokat elvetett, mint igaztalant. Azonban mind feleleteiben, mind a hozzájuk adott előszóban vádlójáról oly hangon nyilatkozott, melyet Kálvin dolyfős lelke (haughty spirit) meg nem bocsáthatott. A Sorbonne tudósaihoz hasonlította őt, a kik kárhóztatnak a nélkül, hogy okát adnák miért; a ki oly dolgokról is tudós képpel beszél, a melyeket önmaga legkevésbé sem ért s a ki csak azért ölti fel az orthodoxia köpenyegét, hogy embertársát törbe foghassa és halálba üzhesse: gyilkosa felebarátjának és Simon magus tanítványa. (*Porter*: 25.)

Kálvin nagy ügyességgel tette meg rá a maga észrevételeit. Servet e viszonzásokra már csak a legnyiltabb megvetés hangján felel. Nem egy visszavágása csupán a papírszélzetre írott „*mentiris*“ szóból áll. Az utolsó fejezetben Kálvin megjegyzésére, hogy ő csak egy mutaványt ad Servet tévelygéseinek megmérhetetlen sokaságából, e bosszus felsőhajtásban tör ki a sokat zaklatott rab keserősége: „Oh, vajha nekem is meg volna engedve, hogy egy sorozatot állítsak össze a te tévelygéseidből!“ Egyik vád bűnei közé sorolja, hogy a szabadakarat felőli vélekedésében Pelagianus, vagyis a katolikusokkal tart. „Kálvin pedig Simon magussal egy gyékényen áruul,“ állítja Servet. „Azért tehát minden valódi keresztényt kárhóztat: az apostolokat, az apostolok tanítványait, az első ker. egyházak tanítóit és mindenki mást. Mert senki sem tagadta meg teljesen a szabadakarat létezését, kivévén az egy Simon magust.“ *Kálvin* vádja szerint Servet a tökéletes elégtétel tanában a katharok mellett áll. *Servet*: Hazudsz!

¹⁾ Hogy mennyire helyes e felfogás, lásd a halálos ítélet 8-dik pontját. *Révész*: Kálvin élete. 190. V. ö. Bpesti Szemle. XVII. 238. — Bock, Mosheim, Arigney, Stähelin, Billiet Servetet Kálvin mellé állítják; Tollin, Porter, Gordon, Simén, Szilágyi és Szász K. fölébe helyezik.

Kálvin: Servet eltörli az Isten törvényét; az életnek más szabályát nem adván, minthogy kiki saját belső sugallatára hallgasson. *Servet*: Hazudsz! *Kálvin*: Servet eltörli a hit általi megigazulást jó cselekedetek nélkül. *Servet*: Hazudsz! *Kálvin*: Servet megfosztja a patriárkákat minden lelki kegyelemtől, mintha csak disznókként hizlalattak volna a földön.¹⁾ *Servet*: Hazudsz gaz ficzko! (Mentiris nebulo pessime. *Porter*: 25. — V. ö. *Trechsel*: I. 245—248.)

Távol legyen tőlünk helyeselnünk e kíméletlen duvva kifakadásokat. A két Révész megbotránkozik rajta s mi lelkünk mélyéből sajnálkozunk azon, hogy Servet bármi csekély okot is szolgáltatott nékiek e megbotránkozásra. Ha netalán tán igaztalan avagy kevésbé igaz vádakkal illették, a XVI. sz. finom udvariasságának nyelvén (hisz sokat tanulhatott volna e részben a *francia műveltségü* Kálvintól!) elérjeshette volna illendő bocsánatkérések között talán nem épen egészen minden alap nélküli s némi meghallgatást igénylő szerény aggodalmait... Az „elfogulatlan“ történetbuvár ily jelenetek láttára csak ugy ítélhet, hogy Servet e szenvedélysugalta tettével szintoly Krisztus méltatlan tanítványának mutatta magát, miként mindvégig az ő szivtelen inquisitora. Annyi ugyan igaz, hogy a názáretinek csaknem emberfölötti erejét a méltatlanságok türelmes elviselésében *Sokrates* és egynéhány rajongó kivételével csak igen kevés ker. jellem birta megközelíteni. Másfelől az is igaz, hogy a hitbuzgó és mód nélkül leleményes genfi diktator lenézőn tekinthetett az orthodox kereszt, a genfi tűzhalom felállításában a Gabbatháról oly habozva ítélő együgyü és babonás római helytartóra. A genfi kisebb tanács is Kálvin kezében a jeruzsálemi főtörvényszék tökéletesített utánzatának tünik fel előttünk. Mig ugyanis a hitvédő zsidó orthodoxok kezökbe kapott eretnekjüket, az egyszerű falusi rabbit, rövid fél nap alatt eltették láb alól; addig a genfiak az ő egyedüli igaz tudományuk példás büntetésre szánt ócsárlóját immár egy egész hónap óta sanyargatták válogatott kinzásokkal és embertelenül kegyetlen eszközökkel. A ki egykor a párisi egyetemen főrangu, legmiveltebb hall-

¹⁾ Ez utóbbi vád megértésére álljon itt Kálvin tanításának egyik „fő czikkelye“:

Minden ember, a kit Isten világkezdetétől fogva az ő népe közé felvett, ugyanazon törvénynyel és tudománynak kötelével, a mely mi köztünk most javában vagy, volt az Istennel összeköttetve... Nyilvánvaló, hogy soha a hitnek és isteni félelemnek az Isten népében semmi egyéb regulája és mértékszabója nem volt, mint az, mely minálunk vagy. De mivel az ó- és új-testamentumnak különbségéről gyakorta sok értetlen szók forognak, a melyek a tudatlan olvasót kétkedésre vihetnék, e kiváltképen való helyet e dolog tüzetesebb megvizsgálására rendeljük. Kényszerít bennünket erre a szörnyü csudálatos tökéletlen Servetus és az anabaptisták közül némely dühösködők, kik nem különben értenek az Izrael népe felől, mint valamely disznósorda felől, u. m. a kik e földön minden mennyei hallhatatlanságnak reménysége nélkül hizlalattak légyen. *Instit.* II. kv. 10: 1.

Kálvinnak tehát épen ugy, mint barátjának, a tudós Melanchthonnak, fogalma sem volt a vallásfejlődésről. (V. ö. *Instit.* I. kv. 13: 10. és 14: 9. 19. stb.) De sőt épen veszedelmes irányu eretnekségnek tartotta a vallásbölcészetet, melynek Servet egyik alapvetője volt.

gatósnak adott keresett leczkéket a földrajzból és matematikából, annak most az Alpések egy félreeső sötét odújában, szurtos iparosok és pöffeszkedő szatócsok megvető báméskodása között kellett napról-napra untalan hallania a ráuszított papság faggató keresztkérdéseit és igaztalan ráfogásait,¹⁾ a kiknek lelketlen vezéréről napnál világosabb, hogy ő neki irodalmi vetélytársa és engesztelhetetlen ellensége. Nem lehet csodálni tehát a beállott sajnos végeredményt, hogy t. i. a nyomorult fogolynak fogyatkozó életerejével egyaránt tünedezett lélekjelenléte is s maga nyújtott növekedő kétségbeesésében a fejszének újabb nyelet, melylyel a „legnagyobb reformátor“ az ő elviselhetetlen kínjain elvégre megkönyörüljön.

Szept. 15-én készült el a svájci egyházak részére megrendelt írásbeli felelkezés. Ugyane nap Servet újabb esedező könyörgést nyújtott be bírának. Panaszolt arról, hogy alsó ruházata rongyokra szakadt; hogy neki nincs semmi mellénye; inge is csak egy van, az is rossz. Fehérneműjét nem tudta változtatni, a mióta fogságra vetették. Felfalják őt a férgek. Mintha csak az lenne célja üldözőjének, hogy elrothassza őt börtönében. (*La Roche*: 120. 121. — *Dyer*: 182. 183. — *Porter*: 27. — V. ö. *Révész*. 186.)

Megfontolásra méltó, hogy Servetre még mind eddig semmi vétség világosan rábizonyítva nem volt: Kálvin hívei tehát őt még mindig a könnyű vizsgálati fogságban tartották. Meg is rendelte a tanács most, egy hónap multával, hogy a fogoly kapjon ingeket és más fehérneműt az ő saját költségén. De Kálvin nem találta méltónak a makacs eretneket ily tulságos kegyelemre és a humanus rendelet csak papirosan maradt. Még okt. 10-én is hiában panaszol Servet, hogy a rendeleteket az ő tisztában tartásáról nem veszik figyelembe. Az ő állapota most mostolább, mint valaha volt. A hideg is nagy gyötrelmére van, sérvben és bélgörcsökben (*colic and rupture*) szenvedvén, a melyek más oly nyomorúságokat hoztak reája, a miket szégyenl megírni. „Az nagy kegyetlenség,“ fakad ki elkeseredetten, „hogy nekem még mondani sem szabad, nemhogy megszerezni lehetne, a mire szükségem van!“ (*Audin*: *Vie de Calvin*. II. 277. — *Galiffe*: *Notices Généalogiques*. III. 442. — *Impartial hist. of Servetus*: 128. — *Porter*: 27.)

Szept 15-ére készült el Kálvin és Servet végső vitairata; de egy hét is eltelt azután, míg az egyes egyházak számára lemásoltatták. Kálvin a mily hevesen ellenezte eleinte ez eljárást, mint ellene irányuló bizalmatlanságot, oly ügyesen használta fel az így megnyert időt és oly leleményes ügyességgel húzta keresztül a cir-

¹⁾ Az tökéletesen igaz, mondja Porter, hogy Servet sohasem használta azokat a kifejezéseket, a melyeket Kálvin tulajdonit neki s nem is védte soha senki ellenében azokat. Az is viszont alig lehetséges, hogy Kálvin öntudatlanul tévedett volna mindazon állításaiban, a melyekkel iratait Servet ellen megtölti. *Servetus a. Calvin*: 25. — V. ö. Servet szept. 22-én kelt panaszával Trechselnél: (Kálvin) sey ein falscher Ankläger . . . was aus seinem lügenhaften und böswilligen Berichte über seine, nemlich Servets, Schriften genugsam erhelle. *Die protest. Antitrin*. I. 252.

cumspectus tanácsbeliek számítását. Levelekkel és szóbeli utasításokkal ellátott követeket küldött jó előre a svájci egyházak főbb papjaihoz, megbizván őket ügyének keresztülvitelével és megnyerni igyekezőn, mint jó barátait, a maga részére Servet ellen. Elismeri e szomorú fogást maga Beza is; megemlíti Henry, sokkal nyiltabban Rilliet: csupán csak a mi debreczeni történetírónk hallgat róla s Szilágyitól sarokba szorítva is csak annyit vall, hogy ő a maga részéről nem lát legkissebb erkölcsi nyomást sem azokban a levelekben.

Sulzer bázeli pap levelét mutatványkép szórúl-szóra közli Porter Beza után. Itt mi inkább csak főbb vonásaiban adjuk. Itéljen felőle maga a pártatlan közvélemény:

— Legelől előadja tájékoztató bevezetésül Kálvin Servet dolgait, a kit egykor Butzer maga is (Sulzer nagy embere!) kárhoztatott s a kit Vienneben végre szerencsésen lelepleztek (nem tudatja *miként!*) és a ki négy havi bolyongás után egy rossz órában Genfbe jött s itt Kálvin indítására börtönbe került: mert ő kötelességének tartotta ártalmatlanná teenni „ezt a makacs és kormányozhatatlan embert, nehogy a ragály tovább terjedjen. Mi látjuk, folytatja Kálvin, mint jár-kel szabadon a hitelenség; mint támadnak folyton új meg új tévelygések; mily nagy a hanyagsága azoknak, a kiket Isten karddal fegyverzett fel az ő neve dicsőségének megbosszulására Mialatt a pápistaság oly heves és erélyes védelmezője az ő babonás hitének, hogy bőszyűlten dühösködnek az ártatlan vér kiontásában: a ker. hatóságoknak szégyenleni kellene, hogy ők épen semmi bátorságot sem mutathatnak a bizonyos igazság védelmezésében. *Megvallom, semmi sem volna valami összeférhetlenebb, mint utánozni részünkről az ő zabolátlan dühösségüket*; de van határa a mérsékletnek is, nehogy a hitetleneknek szabad legyen tetszésök szerint okádni akármiféle káromlásaikat is az Isten ellen, mikor van hatalom megakadályozásukra.“ Ennél az embernél három dolog a kiváltkép megfontolandó: mily szörnyű tévelygésekkel rontotta meg az egész vallást, felforgatván eszelősködésével annak igazi alapját és fő elveit; mily makacsul viselte magát és *mily ördögi büszkeséggel vetette meg minden intésünket s mily göggel védelmezte álmadozásait mind e mai napig.* Nem átallta e szent embereket, Capitót és Oecolampadiust¹⁾ az ő szövétségesének vallani, s mikor az utolsónak leveleit mutatott elé, csudálkozva mondta: ugyan hogy térhetett el előbbi vélekedésétől. *„Amde reménylem, lesz gondod rá, hogy lefedd istentelenségét ennek az embernek oly dicsőítő beszédekkel, a mint épen megérdemli, — én nem mondok többet. . .* Csak azt az egyet kívánom még tudatni veled, hogy a városi tisztviselő, a ki kezedhez adja levelemet, *egészen helyes gondolkozásu ebben az ügyben és kívánatos, hogy legalább is ne kerülhesse el azt a véget, a melyet mi óhajtunk és reménylünk számára. Én szeretném, hogy a te régi tanítványaid is ugyanezen szellem által lelkesítve legyenek.*“ A franciaországi dolgokról semmi újat sem írhatok, kivéve azt, hogy múlt szombatn három

¹⁾ Mindkettő bázeli tudós. Utóbbi Sulzer előde, előbbi akadémiai tanár és krypto-unitárius. Bock: II. 302. Wallace: I. 400.

kegyes testvért égettek meg Lyonban. Az ország más részében is hasonló lángok lobognak; nincs is semmi remény kialakulásukra. Geneva, 1553. szept. 9. (Porter: 26.)

Sulzer kedvetlenül fogadta Kálvin „buzdító levelét.“ Nem is írt a bernieknek, hogy lelkesítse őket Servet ellen, *mint régi tanítványait.* E tisztet Kálvin minden jóban barátja, Bullinger vállalta el. Kálvin már szept. 7-én írt Zürich nagytekintélyű lelkészének, bizalmasan beavatván őt a legszükségesebb teendőkbe.

— Közelebről a mi tanácsunk Servet tanításait odaküldi hozzatok, hogy megtudja, mint vélekedtek föléle. *Mi ellenünk* okozták néktek e fáradtságot, mert olyan fokára jutottak a dühnek és örülségnek, hogy gyanuval fogadják, akármit mondjunk nékiek. Ugyhogy ha én azt állítanám, hogy délben világosság van, még azon is kezdenének kételkedni. *A többit* a mi testvérünk, *Walther ur, fogja neked elmondani . . .*

Ez a Dominus Gualtherus kétségkívül jóérzelmű és igen megbízható kálvinista uraság volt, éppen veje lévén Bullingernek. A hatalmas zürichi lelkész egy hét mulva válaszolt Kálvin levelére. E válasz teljesen kielégíthette várakozását.

— Aggodalommal és nyugtalansággal tölt el engem, a mit Walthertól hallottam. Az Ur a genfi tanácsnak a legillőbb alkalmat ajánlotta az eretnesség rút gyalázatának magától és az egyháztól elhárítására, midőn kezeikbe szolgáltatta ezt a spanyol Servetet . . . Ha a te tiszteletes tanácsod kiszolgáltatta néki azt, a mi illendő egy czudar istenkáromlónak, az egész világ meg fogja látni, mint gyűlölik az istenkáromlást a genfiak, mint üldözik a makacs eretnekeket az igazság kardjával és készek meghosszolni az isteni felség dicsőségét. (Porter: 26. 27. — Trechsel: I. 250. 251.)

Bullinger levele 1553. szept. 14-én kelt; tehát akkor, mikorra még el sem készültek a vádló és vádlott közti vitairatok, nemhogy elküldve lettek volna. Csak okt. 28-án, egy nappal a kivégzés után, ír Bullinger Kálvinnak, hogy mind Servet könyvét, mind a genfiak reá tett válaszát küldje el neki, hogy a lefolyt ügyet ő is megismerje. (Trechsel: I. 265.) Látni való, hogy az elcsüggedt Servetnek némileg igaza volt, mikor nem sokat várt a Kálvin ellen alkalmazható komolyabb theologiai érvektől.

Szept. 15-én megújította Servet régi kérését, hogy ügyvédet fogadhasson maga mellé, látván, hogy vádlójának megengedték, a kinek pedig talán kevesebb szüksége volt reá. Ugyanekkor azt is kijelentette, hogy ügyét a kétszázas nagytanácshoz kívánja fölebbezni. Birái még csak feleletre sem méltatták; nemhogy ellátták volna jogos kérését. (Porter: 27. 28. — Trechsel: I. 244. 245.)

Szept. 22-én végre egy utolsó kétségbeesett kísérlethez folyamodott, hogy veszendő ügyén valamit lendíthessen. Aznap küldték el perét a szövetséges városokba. Servetnek valamelyik jóakarója megszughatta, mily jó volna Kálvint elszorítani a szomszédos hatóságok informálásától. Sőt, ha Kálvin fogságba kerül, a városban ellene nyilatkozó hangulatot könnyű volna megbuktatására fölhasználni. Innen

eredhetett az, hogy a fogoly tudós megpróbálkozik most a Kálvin szerepével. Vádlevelet ír a tanácshoz, melyben kéri, hogy ellenfelét is fogságra vessék, míg az ő ügye valamikép el nem dől. Genfi jogszokás szerint „*poena talionis*“ alatt vádolta Kálvint azzal, hogy méltatlan állása tisztére, mivel főbenjáró panaszt emelt hit dolgában minden jog ellenére; a mellett hamis vádló, a kinek rosszakarata eléggé kitünik az ő műveiről beterjesztett hazug rágalmakból.

Hat kérdést is mellékelte e kerestetlevélhez, a melyek szerint Kálvint kihallgatni kérte viennei árulása felől s ha a bűnöst elítélik s számüzik a városból, a mint megérdemli: vagyonát itéljék neki, mint csekély kárpótlást azokért a tetemes javakért, a miket Vienneben és Genfben Kálvin feladása következtében tőle lefoglaltak. (Mosheim után *Trechsel*: I. 251. 252. — *Porter*: 28.)

Mind Trechsel, mind Révész bevallja, hogy Servetet e lépésre a csak imént legyőzött libertinpárt csábította. Hozzájárult a sikerrel kecsegtető külbefolyáshoz még az élethez való természetes ragaszkodás is. Ámde Kálvin tekintélye sokkal erősebben állt, hogysesm a börtönbeli rab ellene valamit tehetett volna. Ugy látszik, tíz év előtti száműzetése és visszahivatása óta csak egyedül Kálvinnak volt jogában a genfi hatóság előtt tetszése szerint vádaskodni; míg ő ellene panaszt a genfi tanács csak a legkritkább esetben vett föl, — kétségkívül azért, hogy tudós prófétáját el ne vonják tudatlan rágalmazók üdvösebb tanulmányaitól. Szintugy történt ez most Servet merész föllépése is, kinek kérelmét egyszerűen *ul acta* tették. Pedig mily érdekes jelenetet nyújthatott volna Trie kihallgatása és mily tanulságos látvány lesz vala a leleplezett „kegyes“ Kálvin, a ki kész volt kezet nyújtani a kath. inquisitiónak, vagy az ő szavai szerint akár Beliálnak is, csak-hogy a tudományának ellenmondót — legyőzhesse.

Bullinger ezalatt eljárt ügyesen és kellő óvatossággal a reá bízott nehéz feladatban. Zürich tanácsával már okt. 2-án megíratta a Servet ügyében kívánatos feleletet s lelkésztársai megerősítő vélekedésével együtt tüstént szétküldötte, bizonyára okulás végett, a szövetséges városok hangadó embereinek. Orvendtek a zürichiek Bullingerrel együtt nagyon, hogy az isteni gondviselés mily kiváló jó alkalmatosságot nyújtott a szabad svájci egyházaknak a régóta fenforgó eretnesség gyanújának elhárítására; a törbe került eretnek megbüntetését azonban a genfi tanács bölcsességére bízták. Jóval többet ért ennél Kálvin czélzatos földicsérése, (auf höchst lobende und empfehlende Weise, mint a jó Trechsel mondja), a mi végtelenül jól esett Kálvinnak e nehéz időben, mikor mesterkedése könnyen minden eddigi sikerének nyakát szeghette volna. Annyira elragadta e méltányló gyöngéd figyelem, hogy később is alig győz eleget hálálkodni Bullingernek érte. Annak az igen jeles ajánlásnak, írta többek közt, melylyel minket fölékesítettetek, megvolt a *jókra* a maga hatása. (*Trechsel*: I. 254.)

A schaffhauseni várostanács nem akart elmaradni a zürichiektől s azért már okt. 6-án hozzá állt a Bullingeri bölcs ítélethez. A berniek ugyanakkor kíváncsian tudakolták papjaiktól, mint kell vé-

lekedniök Servet vélekedéseiről. Isten szolgálói, élve a kedvező alkalommal, annyira rájlesztettek jámbor hiveikre, hogy a spanyol ugyancsak rosszul járt volna, ha netalán véletlen kezeikbe kerül. A berni tanács a kapott *szent leczke* hatása alatt erélyes hangon utasítja a szavára mindig sokat adó genfieket: legyen kellő gondjuk arra, nehogy ha anyagságuk miatt városukból az eretnokség ragálya hozzájuk is elterjedjen. A berni lelkészek kísérő felelete nagyjában szintén megegyezett a Bullinger ítéletével; azonban egy evangéliumi szellemű intés volt hozzáfűggesztve, mi hihetőleg csak véletlenül maradt ki a debreczeni történetíró nagy munkájából.

— Mi kérjük az Istent, hogy titeket úgy lásson el az okosság, tanács és erő lelkével, hogy mind ezt a csapást az ekklezsiától, a tiétektől úgy mint a másokétól, távoltartsátok és *egyszersmind semmit se tegyetek olyat, mi egy ker. hatósághoz illetlen volna.* (Bock: II. 369. — Trechsel: I. 255.)

Legtovább késett a bázeliak felelete, bár a Lutherhez szító Sulzert nemcsak Kálvin, hanem maga Bullinger, sőt emennek fölkérésére a berniek fő prédikátora, Haller, is intette a gyors és kedvező válaszra. Végre okt. 18-án kiállították a zürichi minta szerint Kálvin dicséretét s a spanyol gonosztevőt minden áron megtéríteni javasolják, vagy ha megjavulni, azaz: kálvinista lenni nem akar, fogságban kell tartani őt az Urtól nyert hatalomból, hogy ne háborgassa ezután is Krisztus egyházait. (Mosheim: Neue Nachrichten. 77. 78. 105. 106. — Trechsel: I. 255. 256. — Bock: II. 369)

Látni való, hogy mindezek után le kell szállítanunk egy kissé a debreczeni történetíró értesülését, a kinek hiteles felsorolása szerint mind a négy város egy vagy más formában Servet kivégzésére szavazott, sőt ugyanegy időben „több tekintélyes egyes tudósok is csatlakoztak e kárhoztató ítélethez és senki nem volt, ki engedékenységéről és kegyelemről szólott volna.“ (Kálv. élete: 187. 188.) Nemcsak Révészünk tévedt itt a tudvalevő okok miatt; maga Szilágyi F. is tévedt Barni után, ki szerint Bázal örökös fogság helyett halálos büntetést javallt. Sőt tévedt e ponton legnagyobb sajnálatunkra maga a legtudósabb Kálvin is mind Farelnek küldött tudósításában, mind később Servet emlékezete ellen irányzott nagyszerű művében. Ő persze nem olvashatta a részrehajlás nélkül ítéelő öreg Bock jóakaró figyelmeztetését, ki a fennebbieken kívül támaszkodva még Haller, berni lelkész, egykoru tanuságára, nem átallja kimondani: „*A veritate hinc alienum est, quod Calvinus in opusculis Theolog. pag. 724. perhibet: omnes Helveticos Theologos morte dignum iudicasse Servetum.*“ (Hist. Antitrin. II. 370.)

Kálvin és Révész állításaiban csupán annyi a történelmi igazság, hogy a fölkért (hozzá tehetjük: és megbízott) svájci hatóságok a Kálvin személyének ore rotundo magasztalása mellett hangosan kárhoyztatták Servet nézeteit és a genfi tanácsot többé-kevésbé nyiltan arra unszolták: engedjen szabad kezét prófétája keresztényi lelkületének, hadd bánhassék el az ő Istenétől sugallt belátása és legjobb lelkiismerete szerint a kezébe került megátalkodott eretnekkal.

És Kálvin nem is késett tüstént fölhasználni a nyújtott kedvező alkalmat az ő ismert kegyességének napnál fényesebb kimutatására.

Kezében tartván a kartársaktól kinyert „hü és szent feleleteket“ (*Trechsel*: I. 256.) csakhamar kivitte a szövetséges városok tekintélye előtt meghajló tanácsnál, hogy Servet ügye újból fölvétessék és a döntést mondják ki az ő 10 hét óta tartó istenes zaklatásainak megfelelő szellemben.

Kálvinnak e végcélja már eleitől fogva világos volt. Mi igazán nem tehetünk arról, hogy többször felhozott történetírónk ezt sehogya sem tudta meglátni. Emlékezzünk csak vissza Kálvinnak Viret és Farel előtt 1546-ban tett halálos fenyegetésére. Az alkalmas időben reá következő viennei árulásra. Mindjárt utánna a gyanus genfi utasnak vasárnap történt letartóztatására. Azután a fölbérelt Nicolas mester előállítására s a szent consortiumtól tüstént megindított főbenjáró perre: „ad capitale iudicium poenae talionis se offerens“, mint maga a legavatottabb tudósítás előttünk elárulja. Az igaz, hogy később a Kálvini kegyesség azt is igénylené, hogy ő soha valamikor a Servet élete ellen a legkevésbé sem tört; a büntetés neméről sem magán köiben, sem nyilvánosan egy szót se szólt. (*Porter*: 52. 67. 68. — *Def. orth. fidei*. 6. 8. 35.) De e merészen nyilatkozó orthodox igazságérzet utjában a fennebbieken kívül is még nem kis nehézségek állanak. Az p. o., hogy épen maga a „legnagyobb reformátor“ megtalálta irni 1553. aug. 20-án Farelnek: „Reményli, hogy Servetet halálra ítélik; de enyhíteni kívánja a büntetés kegyetlenségét.“¹⁾ (*Porter*: 67. 68.) Aug. 26-án meg a frankfurti papoknak adja hírül: „a mint ő reményli,“ Servet nemsokára „elnyeri büntetését.“ (*Porter*: 68.) Szept. 9-én ezt írja Sulzernek: „Kívánatos, hogy Servet legalább is ne kerülhesse el azt a véget, a melyet mi óhajtunk számára.“ (*Porter*: 26.) Okt. 25-én pedig, tehát egy héttel a várva-várt feleletek megérkezése után ily próféta lélekkel jósol Bullingernek: „Még nincs tudva, mit fognak mivelni ezzel az emberrel. A meny nyire én sejtem, holnap elítélik őt és a következő napon kiviszik a vesztőhelyre.“ (*Porter*: 29.) Okt. 26-án már Farel is híven tudósítja a meghozott halálítéletről (*Trechsel*: I. 257), a kit azonban már okt. 14-én fölkért, hogy a kivégzendő áldozat mellett az utolsó lelki szolgálatot elvállalja s ő vagy Viret ne mulasztják el támogatni őt a legkritikusabb napokban ellene föltámadható népbosszu ellen. (*Trechsel*: I. 259. — V. ö. *Révész*: 142. 154.)

Méltóan fejezi be e szomoruan érdekes levelezést, Kálvin következő tudósítása: „A kómikus Caesar (Perrin) három napig betegséget színelve utoljára mégis feljött a tanács elé, hogy ezt a gonosz-

1) Farel aug. 8-án következőkép válaszol: Csudálatos intézkedése az Istennek, hogy Servet éppen ide jött. Tudom megbánhatta ezt, de már későn. Valóban nagy dolog lesz, ha ő mint igaz bűnbánó hal meg s csak egy halálon megy keresztül az, ki 10,000. halált megérdemel. Mikor kevésbé kegyetlen nemét kívánod részére a büntetésnek, baráti szolgálattal léssz oly egyén iránt, a ki neked a legnagyobb ellenséged volt. (*Wallace*: I. 441.)

tervöt a büntetéstől megmentse. Mert nem szégyelte sürgetni, hogy e vizsgálat a kétszázakhoz fölebbvitessék. Mégis minden ellenmondás nélkül elítélték őt. Holnap viszik a vesztőhelyre. Rajta voltunk, hogy a halál nemét megváltoztassuk, de hasztalan. Miért nem sikerült, majd szóval tudatom.“ Farelhez. Genf, 1553. okt. 26. (*Trechsel*: I. 257. 258.)

Vajon miért ellenezte oly állhatatosan Kálvin, hogy Servet ügyét a nagy tanács elé vigyék, a hová pedig (ha ugyan erről lehet itt szó!) jogszerűleg tartozott volna. Kivehető az ok saját szavaiból; de megadja a felvilágosítást elég őszintén egyik honfitársa is: a jövővény diktátor a genfiekben a francia szökevények szavazata által uralkodott s ez idegenek csak a kisebb tanácsban voltak biztos többségben. Tehát ha Servet ügyét a nagy tanácshoz sikerül vinni, ott minden bizonynyal megmenekül. (*Nisard*: Francia irod. tört. I. 298. 300. — *Trechsel*: I. 244. 245. — V. ö. az ügy jogi oldalára nézve *Porter*: 42.)

Es vajon miért óhajtotta volna oly állhatatosan enyhíteni a büntetés kegyetlenségét a kegyes reformátor s az iszonyu tűzhalált pallosra — lágyítani. Megfelelhetünk e kérdésre is ép oly világosan. Mert e feltűnő kegyesség is félreismerhetetlenül rá vall arra a „csodálatos ép és jó érzékre“, melyet oly sokan még ma is bámulnak Kálvinban. Aligha volt ugyanis a XVI. sz.-i Európának, a kath. inquisitorokat ideszámítva, könyörtelenebb embere a genfi zsarnoknál. De még az ő vakbuzgó fanatizmusa is visszaborzadt a fenyegetőn feltűnő Nemesis láttára. Ha Servetnek egyszerűen csak fejét veszik a szokott genfi vérpádon, halálesete rögtön elenyészik a genfi áldozatok hosszú sorában s nem akad a világon senki oly vakmerőn kiváncsi, a ki a bűnösnek kikiáltott eretnek gonosztevőt számon kérje valaha a kegyes Isten emberétől. „kinek kezéről a legjobb polgárok vére párologott.“ (Lásd *Révész*: 139. — V. ö. *Bpesti Szemle*. XVII. 234.) Mig ha kath. inquisitio módja szerint vesztik el, nincs a világnak oly magas Montblancja, mely a szokatlan protestáns máglya fellobogó lángját a kíváncsi Róma szemei elől elrejthesse. Nagyon is félő volt, hogy a feltámadó Jura szele lerohan a borzalmas tűzrakásra s a felragadt sziporkát ráhavazza a szomszéd Tridentben zsinatoló kath. egyházi atyákra és a kiszenvedt vértanu hamvait szanaszét hordja Olasz- és Németország sík téerein. Ámde az együgyű genfi tanács ebben az egyben nem engedett még saját prófétájának sem. A kevésbbé finom érzékű városatyák nem akartak alább állani az oly sok ízben feldicsért s példaképpen elébök állított lyoni kath. inquisitiónál. És Kálvin három napi izgatott tanácskozás után végre is engedett: kénytelen-kelletlen meghajolt a földidézett kérlelhetetlen fatum előtt. „Rettentetes következetességű“ reformátorunknak mit volt mit tennie, kedvetlenül is megbarátkozott, bármennyire is visszariadt előbb, az általa gerjesztett protestáns máglya tűzével. És fellángolt a champelmezei „lassu tűz“, mely oly kirívón rávilágított a sötét háttérben lefolyt borzalmas drámára s mely fojtó füstfellegével lassan-lassan elborította a „legnagyobb reformátor“ élete összes sikerét. (V. ö. *Porter*: 52. 53.)

Porter szerint az ítéletet csak okt. 27-én, a vérehajtás reggelén, adták tudtára a szegény fogolynak. Talán számítottak arra, hogy a hirtelen rá szakadó végzet megtöri a spanyol kevélységét annyira, hogy visszavonja vakmerő tévelygéseit, készséggel elfogad mindent; sőt aláír a genfi lelkészek egyedül üdvözítő hitének is. Maga Kálvin jegyezte fel gondosan számunkra az oly véletlen lesújtó hír hatását. Mikor a két hónap óta élet-halál közt reménykedő szegény rabnak értésére esett, hogy közel utolsó órája: megállt, mint egy kőbábvány, oly némán és mozdulatlan. Majd mélyen felsohajtott. Azután felordított egy örülthöz hasonlóan. Végre visszatérvén ereje, bőgni kezdett, mint a spanyolok szoktak: kegyelem, kegyelem! (Ut tantum Hispanico more reboaret: Misericordia, misericordia. *Bock*: II. 371. — *Porter*. 29.) Valóban egy orvos leírása nem lehetne hivebb, mikor betegét az utolsó agoniában megfigyeli; sem egy engesztelhetetlen ellenségé nem szívtelenebb, mikor a rég érlelt bosszu lecsap áldozatára.

(Hatodik közlemény következik.)

KANYARÓ FERENCZ.

Párisi levél.

Páris, 1893. sept.

(Hyacinthe atya hagyománya. — A francia protestánsok munkássága a XIX-ik százban, közölve a Chicagói világiállítás alkalmából. (Les ouvres du Protestantisme francais au XIX. siècle). I. köt. Páris, Fischbacher.)

Miután Loyson Hyacinthe a párisi gallican egyházban való minden teendőjével felhagyott, saját kifejezése szerint, lelkiismerete és Isten elé állott, mintha a halál pillanatában lett volna, és még egyszer vallomást tett azokról az elvekről, melyeknek életét szentelte. Az általa közölt kis munkának, három része van. A két első már ismeretes: az ő tiltakozása az 1870-iki zsinat ellen és levele a maga házasságáról. A harmadik rész címe: „a halál előtt“, mely így is kezdődik: „Ez az én véghagyományom.“ Sajátságos, és azt is mondhatjuk szerencsés véletlen, hogy a mikor e munka megjelent, ugyanazon a héten adattak ki francia nyelven a „Levelei és nyilatkozatai“ a híres müncheni tanár Doellinger abbénak, Hyacinthe barátja és tegyük hozzá, a munkában társának. Ezt egyébiránt megfordítva is mondhatjuk, és épp annyi joggal, t. i. hogy Hyacinthe volt a Doellinger társa. Ez egyszerűen azt jelenti, hogy mindkettő ugyanazon ügyért munkált a maga külön adománya szerint. Tehát természetes, ha itt egymás mellett említettnek a nagy német tudós és a francia szónok. Mindkettő ugyanazon téves feltevésben volt, midőn azt hitték, hogy a római egyházat lehet reformálni; mindkettő megütközött a pápai csalahatalmanság elvén, és tiltakozott ellene; s mindkettő ugyanazon megpróbáltatásokon ment át, és ugyanazon anathemákat vonta magára; mindkettő állhatatos volt hitében és kitartott az utolsóig. E két férfi az ó-katholicismusnak két nagy alakja. Mindazonáltal nem akarom itt Doellinger leveleit is ismertetni, melyeket Bonet-Maury tanár fordított le, hanem csak Hyacinthe legújabb nyilatkozatait.

Ez előlegezett véghagyomány nagyszerű nyelven van írva, mint a hogy az ex-carmelita mindig irt és beszélt. Bárminő kifogást